

Валерій Бортніков, Анна Куницька

ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу поглядів зарубіжних та вітчизняних вчених на характер та особливості українського демократичного транзиту. Розглядаються теоретичні концепції переходу до демократії, проблеми та суперечності, які гальмують її розвиток.

The article is devoted to the analysis of works of Ukrainian and foreign scholars on the character and features of Ukrainian democratic transition. Theoretical concepts of transition to democracy are being examined. A special attention is given to the problems and contradictions which impede the process of democratization in Ukraine.

Перманентна політична нестабільність, що спостерігається в Україні в останні роки, штучне нагнітання соціальної напруженості, ініційоване певними політичними силами, невпевненість у своєму майбутньому значної частини населення з особливою гостротою ставить питання про долю демократії в нашій країні. Пошук оптимальних моделей суспільного розвитку викликає необхідність його наукового обґрунтування. Вивчення світового досвіду переходів до демократії країн, що знаходяться на різних стадіях цивілізаційного розвитку, є нагальною потребою та передумовою успішного демократичного поступу.

Якщо проблема переходу до демократії в Україні лише починає досліджуватися, то на Заході вона має сталу традицію. Базові засади концепції демократичного переходу викладені у працях таких визнаних теоретиків, як С. Верба, Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, Т. Карл, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С.М. Ліпсет, А. Пшеворський, Д. Растоу, Д. Сарторі, Степан, Ф. Шміттер, С. Хантінгтон, Д. Хелд та ін.

Особливий інтерес викликають напрацювання російських вчених, що вивчають процеси трансформації на пострадянському просторі. Значний внесок у їх розвиток зробили такі російські дослідники, як В. Гельман, Д. Гончаров, Г. Вайнштейн, А. Ковлер, Ю. Мельвіль, В. Лапкін, В. Пантін, В. Смирнов, О. Харитонова, А. Циганков та ін.

Перспективними у напрямі досліджень проблеми демократичного транзиту в Україні є праці українських дослідників: В. Бурдяк, А. Гальчинського, В. Горбатенка, О. Дергачова, А. Колодій, О. Литвиненка, Ю. Мацієвського, М. Михальченка, В. Паламарчука, О. Романюка, В. Ткаченка, М. Шаповаленко, С. Янішевського та ін.

В контексті теми, що розглядається, заслуговує на увагу проблематика докторських дисертацій, захист яких відбувся наприкінці 2007- початку 2008 рр.¹

Метою статті є аналіз поглядів зарубіжних та вітчизняних вчених щодо характеру та особливостей демократичного транзиту в Україні.

Проголошення України незалежною державою відкрило широкі можливості для її всебічної реорганізації та якісного оновлення. Однак з огляду на об'єктивні та суб'єктивні обставини процеси демократичних змін у різних сферах життя суспільства протікали нерівномірно, а то й взагалі були загальмовані. Складність інституційних перетворень та проблем, з якими стикнулися деякі країни, у тому числі й Україна, в процесі переходу до сталого цивілізаційного розвитку призвели до пошуку визначень сутнісних характеристик таких переходів. Стосовно України здається обґрунтованим запровадження терміна "почетвірна трансформація" (Т. Кузьо). Ця чотирикомпонентна формула включає демократизацію, маркетизацію, державно-інституційне і національно-громадянське будівництво. Останні дві позиції органічно пов'язані в контексті побудови національної держави. Процеси демократизації і національне будівництво шляхом консолідації політичної спільноти неминуче супроводжують одне одного. Як бачимо, зараз серйозним гальмом на шляху до консолідованої демократії в Україні є брак національної єдності.

Одним з головних чинників, що гальмує перехід українського суспільства до демократії, є *відсутність повноцінної державності*. На це, зокрема, звертали увагу провідні українські фахівці. З досягненням незалежності Україні довелося не лише перетворювати командну систему в ринкову, а й формувати інституційну інфраструктуру, необхідну для нормального функціонування суспільства. "На відміну від розвинених країн Заходу, сучасна Україна й досі не сформувалася як повноцінна держава-нація зі своїми чітко

¹ Бортніков В.І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2008. – 35 с.; Ротар Н.Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 39 с.

окресленими національними інтересами, заснованими на національних цінностях, щодо яких склався б консенсус як всередині політичної еліти, так і переважної частини її громадян”, зауважують В. Горбулін і А. Качинський².

На необхідності розбудови сильної української держави в контексті вироблення національної стратегії йшлося й в книзі “Глобальні трансформації і стратегії розвитку”. “Глибоко розділена уздовж багатьох вимірів та параметрів – економічних, політичних, територіальних, етнічних, соціальних, релігійних, – підкреслюється у виданні, – Україна опинилася у замкненому полі: прискорене будівництво національної держави потребувало консолідованої національної ментальності; швидка консолідація національної ментальності виявилася дуже важкою, якщо неможливою без сильної унітарної держави”³.

На суперечності, які не вдалося подолати будівникам української держави на початку ХХ століття, вказував ще В’ячеслав Липинський у відомій праці “Хам і Яфет”, коли аналізував причини падіння уряду гетьмана Павла Скоропадського у 1918 році. Сутність його роздумів можна висловити народною мудрістю, яка стверджує, що не можна ставити воза попереду коня. “Нація – це перш за все єдність духова, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі. Нація – єдність духова – родиться завжди від держави – єдності територіально-політичної – а не навпаки. <...> Територіальна, красава свідомість, а не свідомість племінно-культурно-віроісповідно-національна лягла в основу всіх держав цілого світа”, наголошував вчений⁴.

Історичний досвід свідчить про існування різних моделей переходу від авторитаризму до демократії: класична лінійна модель (Велика Британія, Швеція); циклічна модель (країни Латинської Америки, Азії, Африки); діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Що стосується України, то тут йдеться лише про “транзитний” варіант демократизації⁵.

² Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від “суспільства ризику” до громадянського суспільства // Стратег. панорама. – 2005. – № 2. – С. 19.

³ Гончаренко О.М. Национальные интересы Украины и альтернативы стратегии безопасности развития // О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко и др. Глобальные трансформации и стратегии развития. Моногр. – К.: Оріяна, 2000. – С. 142.

⁴ Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 65 – 66.

⁵ Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Кол. авт.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2002. – С. 83.

Процес демократичного переходу включає два основних етапи – *лібералізацію і демократизацію**. Головним здобутком лібералізації є ліквідація певних обмежень і заборон у громадському житті, згортання політичних репресій, надання опозиції певної свободи дій та ін. Свідченням початку лібералізації Адам Пшеворський вважав створення незалежних громадських організацій, які “не зазнають репресій”. На його думку, лібералізація – це результат взаємодії між розколами авторитарного режиму і незалежною організацією громадянського суспільства⁶.

Класики демократичного транзиту Філіпп К. Шміттер і Гільєрмо О’Доннел вказували на три основні стадії переходу до демократії, які так само передбачали послідовні етапи лібералізації та демократизації, додаючи до них стадію так званої “ресоціалізації”⁷.

За Д. А. Растроу, демократичний перехід складається із трьох фаз:

1) “*підготовча стадія*”, на якій сам динамічний процес демократизації визначений “затяжною й непевною політичною боротьбою”. Ця боротьба є наслідком формування нової еліти, “яка спонукає пригноблену й перед тим позбавлену проводирів групу до цілеспрямованих зусиль”;

2) “*стадія вирішування*”, на якій політичними лідерами приймається пакт або пакти, що включають вироблення та свідоме сприйняття демократичних правил – “визнати існування розмаїття в єдності й задля цієї мети інституціоналізувати деякі вирішальні аспекти демократичної процедури”;

3) “*стадія при звичання*”, коли відбувається закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та процесів.

У рамках існуючих аналітичних моделей переходу до демократії модель Денкворта А. Растроу як єдину основну умову назвав *національну єдність*. Це дуже суттєве зауваження, оскільки, як свідчить досвід, саме відсутність національної єдності в Україні стала серйозним гальмом на шляху суспільно-політичної трансформації. Важливим моментом у здійсненні процесу демократизації, на думку Д. А. Растроу, є досягнення компромісу. Послідовність етапів при переході до демократії, на думку вченого, така: “від національної

* Проте слід зауважити, що демократизація не завжди починається з лібералізації: виключення складає Греція (1974), Аргентина (1982), Румунія (1989).

⁶ Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 609, 610.

⁷ Малаканова О.А. Демократизация // Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – М.: Изд. дом “ИНФРА-М”; Изд-во “Весь Мир”, 2001. – С. 262 – 263.

едності як основи через боротьбу, компроміс і призвичаєння до демократії”⁸. Оскільки йдеться про виникнення нових соціальних груп і формування нових звичаїв, “життя одного покоління – це, напевне, мінімальний час переходу до демократії”⁹.

У контексті вивчення проблем українського демократичного транзиту здається важливим висновок Антоніни Колодій про те, що прийняття Конституції України у 1996 році свідчило про “закінчення підготовчої фази (курсив. – В. Б.) демократизації та про вступ суспільства у стадію прийняття рішень (створення нових інститутів, активного реформування економічної і політичної систем)”¹⁰. Як ми бачимо, авторка певною мірою приймає методологію переходу України до демократії Д. А. Растоу, згідно з якою Україна зараз знаходиться на “стадії вирішення”. Щодо змісту попереднього етапу, то його сутність відповідає етапу “лібералізації” суспільних відносин (за схемою демократичного транзиту Ф. К. Шміттєра і Г. О’Доннела). Терміни ж закінчення теперішньої фази переходу до демократії в Україні (“демократизація”) залишається відкритим питанням.

Порівнюючи Латинську Америку і Південну Європу із посткомуністичною Європою, відомі фахівці з проблем “переходу” Хуан Х. Лінц і Альфред Степан відзначають в останній додаткові перешкоди трансформаційним процесам, яких не мали перші: обмеженість суверенітету: зовнішній гегемон перешкоджає демократичним перетворенням; одночасність і взаємна суперечливість демократизації і маркетизації; вплив тоталітарної спадщини: Лінц і Степан висловлюють переконання, що тільки Польщі вдалося уникнути тоталітаризму; громадянське суспільство послаблювалося державою, і/або держава зв’язувала громадянське суспільство і втручалася в його справи; православ’я не стало рушійною силою у діяльності опозиції через його історичну залежність від держави (на відміну від католицизму і протестантизму); негативне ставлення до політичних партій – через це їм тяжко розробляти і пропагувати альтернативні погляди; брак традиції верховенства права і політичної культури; відсутність дієздатної держави; служба старої

---

⁸ Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 596 – 600, 603.

⁹ Там само. – С. 591.

¹⁰ Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: Моногр. – Л.: Черв. калина, 2002. – С. 14.

бюрократії новій державі і відсутність зміни еліт; відсутність чіткого розмежування між державою і комуністичною партією; “інформаторська спадщина”, що стала причиною суспільної недовіри і відсутності єдності у суспільстві; брак регулятивних структур¹¹.

Очевидно, що більшість, якщо не всі, з перелічених пунктів стосуються й України. Тим самим підтверджується наявність спорідненості процесів, які відбуваються в Україні та інших країнах посткомуністичної трансформації.

Корисним для розуміння сутності та визначення специфіки переходу України до демократії є підхід, запропонований Люсіном У. Паєм. Відомий західний вчений запровадив у науковий обіг перелік особливостей політичного процесу в країнах “незахідного” типу, який в сукупності визначає його характер. Він став дуже популярним і отримав назву “синдром із сімнадцяти пунктів”. По суті – це певна модель для групи країн, що знаходяться в процесі суспільної трансформації, політичному процесу яких властиві певні закономірності та характерні риси. Побудова таких моделей допомагає з більшою достовірністю проводити порівняльний аналіз як між окремими країнами, так і групами країн.

1. В незахідних суспільствах сфера політики не відокремлена чітко від сфер суспільних і особистих відносин.

2. Політичні партії схильні претендувати на висловлення світогляду і представляють спосіб життя (зазвичай політичні партії відбивають інтереси деякої соціальної групи або ж особисті інтереси вливогого лідера).

3. Політичний процес характеризується переважанням клік.

На думку Л. У. Пая, це відбувається внаслідок того, що соціальна структура незахідних суспільств характеризується функціональною роздрібненістю; індивідууми і групи не мають чітко визначених обов’язків і ролей і, таким чином, не представляють специфічних інтересів, які відрізняли б їх від інших об’єднань. Модель особистих взаємовідносин стає найбільш стійким інструментом, що використовується для осмислення політичного процесу і діяльності в його рамках.

4. Характер політичних орієнтацій передбачає, що керівництву політичних угруповань належить значна свобода у визначенні стратегії і тактики.

---

¹¹ Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект // Укр. сусп-во на шляху перетворень: зах. інтерпретація / Пер. з англ. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С. 47–48.

5. Опозиційні партії та еліти, що прагнуть дістатися влади, часто виступають як революційні рухи.

6. Політичний процес характеризується відсутністю інтеграції серед учасників, що є наслідком відсутності у суспільстві єдиної комунікаційної системи.

7. Політичний процес вирізняється значними масштабами рекрутування нових елементів для виконання політичних ролей.

8. Для політичного процесу є типовими значні відмінності в політичних орієнтаціях поколінь.

9. Незахідні суспільства вирізняються невиразним консенсусом щодо законних цілей і засобів політичної дії.

10. Інтенсивність і широта політичної дискусії слабо пов'язані з прийняттям політичних рішень.

11. Відмінною рисою політичного процесу є висока ступінь поєднання і взаємозаміни ролей.

12. У політичному процесі незначною є роль організованих груп інтересів, які відіграють функціонально-спеціалізовані ролі.

13. Національне керівництво вимушене апелювати до недиференційованої спільноти.

14. Неструктурований характер незахідного політичного процесу спонукає лідерів дотримуватися більш певних поглядів у зовнішній, а не внутрішній політиці.

15. Емоційні і символічні аспекти політики усувають на другий план пошуки рішень конкретних питань і загальних проблем.

16. Велику роль грають харизматичні лідери.

17. Політичний процес здійснюється в основному без участі політичних “брокерів”¹².

Якщо уважно проаналізувати перелічені позиції, то бачимо, що більшість з них, а саме: 1, 3, 5, 6, 8, 9, 11, 14, 15, 16 – є притаманними для України, інші – лише частково. Це ще раз характеризує стан нашого суспільства як перехідний і свідчить про наявність елементів як “західного”, так “незахідного” політичного процесу у структурному полі демократичної трансформації. Оскільки це узагальнена характеристика протікання політичного процесу, то, напевно, марно шукати ознак усіх сімнадцяти пунктів у кожній країні.

Сутність процесу політичного реформування в Україні у період кінця XX – початку XXI ст. може бути охарактеризований, слідом за американським вченим Томасом Карозерсом (за деякими

¹² Пай Л. Незападный политический процесс // Полит. наука. Полит. развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 66 – 86.

корективами), як еволюційний – від “режиму домінуючої влади” (*dominant-power politics*) до режиму “безплідного плюралізму” (*feckless pluralism*)*. Поряд із політичною свободою, проведенням регулярних виборів у країнах з таким режимом відбувається чергування у влади справді різних політичних угруповань. Однак попри позитивні зміни, демократія залишається крихкою та проблематичною через те, що демократичні інституції не призводять до справді позитивних змін у житті людей. Політична участь, хоча й достатньо широка під час виборів, “не простягається далеко за межі голосування. Політичні еліти всіх головних партій або угруповань сприймаються масовою свідомістю як корумповані, неефективні та егоїстичні, глибоко байдужі до долі країни. Чергуючи біля влади, вони лише спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них”¹³.

Режим домінуючої влади в Україні почав формуватися у другій половині 90-х років і завершеного вигляду набув на початку 2000-х. Намагання закріпити його викликало відповідну реакцію опозиції та громадськості, що вилилась у відомі акції громадянської непокори 2003 року і помаранчеву революцію 2004 року. Після президентських виборів 2004 року відбулися певні демократичні зміни, які призупинили процес сповзання України до авторитаризму, однак нова влада внаслідок багатьох об’єктивних та суб’єктивних причин не спромоглася забезпечити належний рівень інституційної стабільності суспільства та послідовності у демократичному реформуванні. Внутрішні суперечності призвели до розколу серед переможців, чим і скористалися їхні політичні супротивники, зайнявши ключові позиції в структурах виконавчої та законодавчої влади. Однак і вони були нездатні забезпечити демократичний поступ України. Намагання провладних політичних угруповань заволодіти лівовою часткою владних повноважень в умовах незавершеності політичної реформи та правового вакууму призве-

---

* Автор погоджується з головними тезами критики А. Колодій теоретичної схеми американського дослідника, зокрема, неправомірністю віднесення ним України до так званої “сірої зони” поряд з явними світовими аутсайдерами процесів демократичного реформування [Колодій А. Від “Сірої зони” до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні // Агора. Україна – нові персп. Вип. 1. – К.: Стило, 2005.– С. 19–20]. Однак семантика метафори “безплідний плюралізм”, здається дуже влучною по відношенню до українських реалій.

¹³ Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Полит. наука. Политическое развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 50–53.

ло навесні 2007 року до політичної кризи, вихід з якої вбачався у площині політичних компромісів та дострокових парламентських виборах.

Визначальним чинником історичного процесу становлення сучасної держави став фактор розведення приватного й публічного. На справедливе зауваження західного вченого Мартина Ван Кревельда саме панування приватного інтересу: вождів, імператорів, феодалів, церкви, міст тощо – було на заваді створенню держави-корпорації у сучасному вигляді*¹⁴. В Україні ж процес державотворення після отримання незалежності спотворюється боротьбою за приватизацію не лише окремих підприємств, сфер виробництва, а й цілих регіонів. Тобто фактично йде зворотній процес роздержавлення, що *формує відповідні моделі поведінки*. Тому видаються обґрунтованими твердження, що в Україні панують не раціонально-легітимні норми суспільних відносин, а відносини неопатримоніального типу. Патримоніальний (лат. *patrimonialis*) – спадковий, родовий*¹⁵. Політичні відносини відбуваються на фоні збереження вертикальних зв'язків підпорядкування, на відміну від горизонтальних, побудованих на принципах рівності та взаємоповаги. Їх рушієм є симпатії та антипатії, почуття особистої відданості до політичних лідерів, лояльність до “своїх” та вороже ставлення до “чужих” та ін.

Шлях до консолідованої демократії автору бачиться у посла-

---

¹⁴ На зауваження вченого, держава, відокремлена від її членів і від її правителів, є корпорацією, так само, як університети, профспілки або церква. Як кожна корпорація, вона має власних директорів, службовців та ін. “Головне – держава є корпорацією у тому сенсі, що вона виступає юридичною особою (persona), з чого випливає, що вона має права й обов'язки, а також може займатися різними видами діяльності, як нібито вона є живою істотою...” [Кревельд М. В. Расцвет и упадок государства; пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2006. – С. 11–12].

¹⁵ За спостереженнями вітчизняного дослідника Олександра Фісуна, в Україні, як і в більшості пострадянських країн, склалася саме така система суспільних відносин. Для політичних режимів такого типу притаманні такі риси: 1) політичний центр відділений і незалежний від периферії, концентрує політичні, економічні й символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ всім іншим групам та прошаркам суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними; 2) держава управляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, що приватизують різні суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів; 3) етнічні, кланові, регіональні і сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їхнього функціонування [Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація // Агора. Україна – нові перси. Вип. 1. – К.: Стилос, 2005. – С. 27].

бленні (впорядкуванні) вертикальних зв'язків суспільної взаємодії, розширенні поля громадської ініціативи та творчості, реформи політичної системи, змістом якої має бути гармонійне поєднання системи призначень із центру (професіоналів високого класу) і формування місцевих органів влади та управління населенням. Процес переходу України до демократії загалом "вписується" в модель демократичного транзиту країн СНД і посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, за винятком середньоазійських республік. Специфіку українського переходу визначають умови "почетверної трансформації", існування у політичному процесі елементів як "західного", так і "незахідного" типів.

Отже, прийняття Конституції України у 1996 р. свідчило про закінчення підготовчої фази переходу до демократії (сутність якої визначалася лібералізацією суспільних відносин), та про вступ суспільства у стадію "демократизації" (створення нових демократичних інститутів, активного реформування економічної і політичної систем). Водночас, перехід до демократії ускладнюється впливом суб'єктивного чинника, а саме: процеси демократизації не впорядковані, не спираються на цілеспрямовану державну стратегію і є скоріше результатами політичної кон'юнктури або вимушеними поступками влади на тиск української громади "знизу".

Література:

1. Бортніков В. І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2008. – 35 с.

2. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду. Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 39 с.

3. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від "суспільства ризику" до громадянського суспільства // Стратег. панорама. – 2005. – № 2. – С. 13 – 26.

4. Гончаренко О. М. Национальные интересы Украины и альтернативы стратегии безопасности развития // О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко и др. Глобальные трансформации и стратегии развития. Моногр. – К.: Ориана, 2000. – С. 142 – 155.

5. Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63 – 76.

6. Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Кол.

авт.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2002. – 684 с.

7. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 605 – 648.

8. Малаканова О.А. Демократизация // Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – М.: Изд. дом “ИНФРА-М”; Изд-во “Весь Мир”, 2001. – С. 257 – 276.

9. Растоу Д.А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 583 – 604.

10. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: Моногр. – Л.: Черв. калина, 2002. – 276 с.

11. Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект // Укр. сусп-во на шляху перетворень: зах. інтерпретація / Пер. з англ. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С. 45 – 63.

12. Пай Л. Незападный политический процесс // Полит. наука. Полит. развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 66 – 86.

13. Колодій А. Від “Сірої зони” до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні // Агора. Україна – нові персп. Вип. 1. – К.: Стилос, 2005. – С. 9 – 23.

14. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // Полит. наука. Политическое развитие и модернизация: Совр. исслед.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. – М., 2003. – № 2. – С. 42 – 65.

15. Кревельд М. В. Расцвет и упадок государства; пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.

16. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація // Агора. Україна – нові персп. Вип. 1. – К.: Стилос, 2005. – С. 24 – 33.